

QARAQALPAQ DÁSTÚR QOSIQLARINIŇ HÁZIRGI WAQITTA JANLI ATQARILIWI

Saparov Raxim Muratbayevich

Ajiniyaz atındađı Nókis Mámleketlik Pedagogika Institutı Muzikalıq tálım kafedrası ađa
oqıtıwshısı

<https://doi.org/10.5281/zenodo.11004451>

Annotatsiya. Bul maqalada Qaraqalpaq xalıq dástúr qosıqlarınıń jıynalıwı, izertleniwı hám házirgi jađdayları, Qaraqalpaq xalıq dástúr qosıqlarınıń atqarıwshıları, rawajlanıw bađdarları haqqında sóz etilgen.

Gilt sózler: dástúr, qosıqlar, folklor, kórkemlik hám de funkcional, materiallıq hám ruwxıy rawajlanıwı.

LIVE PERFORMANCE OF KARAKALPAK FOLK SONGS

Abstract. This article describes the collection, research and current state of Karakalpak folk traditions, the performers of Karakalpak folk traditions, and the ways of development.

Key words: tradition, spoons, folklore, artistic and functional, immaterial and spiritual development.

ЖИВОЕ ИСПОЛНЕНИЕ КАРАКАЛПАКСКИХ НАРОДНЫХ ПЕСЕН

Аннотация. В данной статье описаны сбор, исследование и современное состояние каракалпакских народных традиций, исполнителей каракалпакских народных традиций, пути развития.

Ключевые слова: традиция, ложки, фольклор, художественно-функциональное, нематериальное и духовное развитие.

Qaraqalpaq dástúr qosıqlarınıń házirgi waqıtta janlı atqarılıwı, bul processte qosıqlardıń jaqsı saqlanıwı hám de jańalanıwı, olardıń jańa variantların dóretiw hám olardı tábiyiy jámiyetlik sharayatlarda atqarıw máselelerin óz ishine aladı.

Máselen: Buringı dáwirlerdegi dóregen dástúr qosıqlarınıń házirgi kúnimizde jańalanıwı, onıń variantlasıw jađdayları ushırasadı. Waqıtın ótiwi menen hár bir náirse ózgeriske ushıramay qalmaqıdı. Zamannıń talabınan kelip shıqqan halda dástúr qosıqları dóretiler eken, olardıń gey bir qatarları ideyalıq-tematikalıq bađdarı, poetikası, stili zamannıń ózgeriwı, xalıq turmısınıń jańalanıwı menen ózgeriske ushırap, jańa varianttađı qosıqlar dóretiledi. Bul tábiyiy qubılıs. Sebebi, xalıqtıń sanası, turmısı, estetikalıq talǵamı dáwirge say rawajlanadı hám de sol xalıqtıń hár bir dáwiriniń ózgesheligi menen sáwlelenedi.

Demek, dástúr qosıqlarınıń házirgi jađdayın úyrenenimizde onıń variantlasıw jađdaylarına atqarılıw sheberligi menen búgingi rawajlanıw ózinshelligine, ayırıqsha itibar qaradıwımız kerek boladı. Bul másele boyınsha úzil-kesil anıq pikir aytıw qıyın. Sebebi, Qaraqalpaq dástúr qosıqlarınıń jaratılıw hám janlı atqarılıw dárejesine qarap, respublikanı bir neshe regionlarǵa bólip úyreniwimiz kerek. Bunday bolıwı izertlewshiniń qálewine qarap emes, al qaraqalpaq dástúr qosıqlarınıń házirgi waqıttađı ideyalıq kórkemlik belsendiligine qarap ǵana ámelge asırılıwı lazım boladı. Bunıń házirgi jađdayın belgilew ushın rayonlarǵa barıp, olardı xalıq arasınan jıynaw kerek. Óytkeni, dástúr qosıqları elimizdiń barlıq aymaǵında ele de janlı jasap kelmekte.

Dástúr qosıqlarınıń dáwir adamlarına estetik talap hám de mútájliklerine xızmet qılıwı, basqasha aytqanda, folklor hám dáwir problemasına ibarat. Bunda Qaraqalpaq xalıq dástúr qosıqların xalqımızdıń estetik talaplarına tolıq juwap beriwi, olardıń qálbindegi sezimlerdi arzu-úmitlerdi sińdire alıw múmkinshiligi sıyaqlı máselelerdi úyreniwdi tiykar etip aladı. Bunda házirgi dáwirdegi ómir súrip atırǵan dástúr qosıqlarınıń zaman talabına juwap beriwi yaki bermewi úyreniledi. Ayırım izertlewshiler folklorlıq shıǵarmalardıń jaratılıwı hám atqarılıwı ushın zárúr bolǵan shárt-sharayatlar saqlanıp qalǵan jaǵdayda ǵana janlı jasaydı hám jańadan jaratıladı, eger bulay bolmasa olar ótmish miyrasına aylanadı degen pikirdi alǵa súredi.

Qaraqalpaq xalıq dástúr qosıqlarınıń házirgi dáwirimizdegi qollanıw jaǵdayı haqqında pikir júritkende hár bir izertlewshi aldında tómendegidey wazıypalar turadı. Bul wazıypalardı orınlamay turıp, qaraqalpaq xalıq dástúr qosıqlarınıń búgingi awhalı haqqında anıq juwmaqqa keliw qıym.

1. Qaraqalpaq xalıq dástúr qosıqlarınıń házirgi dáwirimizdegi qollanıw jaǵdayın úyreniwde eki nárseni bilip alıwımız kerek boladı.

a) Qaraqalpaq xalıq dástúr qosıqlarınıń usı kúnimizdegi atqarılıw dárejesi, olardı jańadan jaratılıw jaǵdaylarınıń bar ekenligin anıqlaw. Máselen: Xalıq dástúr qosıqları zamannıń rawajlanıwı menen, óziniń ómir súriw dárejesin toqtatıp qoymaydı. Xalqımız barlıq waqıt zaman talabına juwap bere alatuǵın qosıqlardı dóretdi. Mısalı: Dástúr qosıqlarına kiretuǵın «Toy baslaw», «Bet ashar», «Háwjár», «Sıńsıw», «Háyyiw», «Yaramazan» qosıqları jańadan jaratılıp, olar adamlardıń ideyalıq-estetikalıq, etikalıq talabın qanaatlandırıwǵa xızmet etip kelmekte. Sebebi, olar ǵárezsizliktiń ornawı menen jańa tús, jańa baǵdar alıp, atqaratuǵın funkciyası da zamanga ılayıq maslasıp, xalıqtıń estetikalıq dúnyatanımınıń ajıralmas bir bólegi bolıp qalmaqta.

2. Xalıq dástúr qosıqlarınıń kórkemlik hám de funkcional dárejesin úyreniw, hár bir qosıqtıń házirgi jaǵdayı funkcionallıǵındaǵı ózgersilerdi anıqlaw. Máselen: Ǵárezsizligimiz sharapatı menen toy hám de túrli merelerde qollanıw kelgen, al sovet dáwirinde ideologiyalıq tárepten qadaǵan etilgen ayırım janrlar jáne qaytadan kúndelik ómirimizge kirip kelmekte. Mısalı: Nawrız bayramında aytilatuǵın milliy xalıq qosıqları, oraza hayt bayramlarında aytilatuǵın yaramazan aytımları h.t.b.

3. Qaraqalpaq xalıq qosıqlarınıń házirgi jaǵdayın úyreniwde tuwısqan xalıqlar folklorınıń házirgi jaǵdayı menen salıstırmalı tipologiyalıq usılda úyreniw talap etiledi. Sebebi, Orta Aziyada jasawshı xalıqlar turmısında júz berip atırǵan ekonomikalıq, siyasiy, mádeniy jaǵdaylar bir-birine baylanıslı boladı. Mısalı: Yar-yar aytımları, kelin sálem, toy baslar, bet ashar aytımları h.t.b.

4. Xalıq dástúr qosıqlarınıń házirgi jaǵdayı onıń xalıq arasında jasaw tárizin úyreniw arqalı ámelge asadı. Búgingi kúnimizde xalıq qosıqları professional dóretywshiler hám atqarıwshılar xızmeti arqalı jasap kelmekte. Mine, usı dóretywshiler hám atqarıwshılardıń, kórkem háweskerler toparlarınıń, dástúr qosıqlarınıń házirgi kúngi jasaw jaǵdayına qosıp atırǵan úlesin anıqlap alıw, olardıń xalıq dástúr qosıqların keleshek áwladlarǵa pútin baylıǵı hám ráńbáranlıǵı menen jetkiziwin anıqlaw máselesi baslı maqsetimiz.

Qaraqalpaq xalıq dástúr qosıqlarınıń burın sóz etilmegen materiallar tiykarında olardıń janrlıq, ideya-tematikalıq ózgesheligin, atqarıwshıları menen alıp júriwshileriniń dóretywshiligi ayırıqshalıǵın, avtorlar tárepinen dáwirdegi talabınan tuwılǵan ózgerislerdi úyreniw biz sıyaqlı keleshek áwladtıń aldında turǵan izertleniw tiyis wazıypa bolıp qaladı.

Qosiq dúnyadađı barlıq xalıqlardıń awızeki ádebiyatında eń áyyemgi janlardıń biri bolıp esaplanadı. «Qos»-yađnıy sózdi sózge qosıp «ıq»-ıńıldaw «jırlaw» sózinen kelip shıqqan degen pikir júrgizgen bizden aldınđı ilimpazlar¹. Qaraqalpaqlarda «qosıq», Ózbeklerde «qoshiq», Qazaqlarda «óleń», Qırğızlarda «ır», Yakutlarda «olov» terminleri menen alınđan. Bul terminlerdiń barlıđı tek ęana xalıq qosıqlarınıń mazmunın berip ęana qoymaydı, ulıwma poetikadađı, kórkem sóz ónerindegi poetikalıq uyqasıqqa qurılđan eki qatarlı, yaki tórt qatarlı yamasa onnan da kóp uyqasıq penen aytilatuđın sóz qatarlarına aytiladı. Xalıq dóretiwshiliginiń úlken bir tarawı esaplanđan dástúr qosıqları da usı «qosıq» degen atamanıń ishine kiredi. Qosıqtıń tariyxın úyrengen alımlar onıń termin retinde túrkiy xalıqlardıń kórkem sóz ónerine kútá erte dáwirlerden beri qollanılatuđının, atap aytqanda Maxmud Qashqariydiń «Devoni luđatit túrk», Yusuf Xas Xajiptiń «Qutadđu bilik» shıǵarmalarında tikkeley qoshuđ yamasa qoshiq formalarında ushırasatuđının aytadı.

Biraq, Qaraqalpaq ádebiyatında qosıq termininiń qollanıw ózgesheligi bar. Ózbek ádebiyatında qosıq – bul nama menen muzıkađa qosıp aytilatuđın poetikalıq janr, al, sher bolsa muzikalıq ásbaplardan namadan ęárezsiz ritmik tekst. Al, N.Dáwqaraevtıń anıqlaması boyınsha Qaraqalpaq ádebiyatında qosıq termini menen muzıkađa qosıp aytilatuđın shıǵarmanı da, muzıkadan ęárezsiz shıǵarmanı da túsinedi.

Q.Ayımbetov «Xalıq danalıǵı» kitabında qaraqalpaqlarda shayırlardıń jazđan qısqa poeziyalıq shıǵarmaların muzıkasız, awızsha yadtan aytıp beretuđın qosıqshılar institutı qalıpleskenin, olardıń jırawlar, baqshılar menen qatar xalıq arasında úlken húrmetke iye bolđanın, qosıqshılardıń ishinen belgili shayırlardıń ósip shıqqanın aytıp ótedi.

Biraq, qosıqshılar menen qıssaxanlardı bir dep esaplawđa bolmaydı. Qıssaxanlar jazba nasırıy tekstlerdi qıráát penen, yađnıy, sol dáwirdegi kórkem oqıw qađıydası menen, al, qosıqshılar tekstlerdi jeńil hám jađımlı namalarđa salıp oqıđan. Qosıqshılar kóbinese shala sawat bolđan yamasa pútkilley sawatsızları da bolđan, olar qatıqulaq, yadıkesh adamlar bolıp, qosıq tekstlerin jeńil namalarđa salıp muzıka ásbabınıń járdemisiz yadtan atqarđan.

Qaraqalpaq ádebiyattanıw iliminde hám folkloristika iliminde islengen teoriyalıq miynetlerde: «Xalıq qosıqları»-dep adamzat turmısınıń hár qıylı temalarına arnalđan 7-8-11 buwımlı, bir ólshemde rifmalasđan, tórt qatardan turatuđın kupletlerdiń jıyındıǵına, belgili bir namađa muzikalıq ásbaptıń járdemi menen hám onıń járdemisiz aytilatuđın poeziyalıq shıǵarmalarđa aytamız»-dep anıqlama beriledi.

N.Dáwqaraev: «Jazba poeziya jariqqa shıqqanđa shekem namađa salıp aytilatuđın poeziyanıń mayda lirikalıq shıǵarmaların qaraqalpaq tilinde qosıq dep atađan. Ol xalıq túsiginde qosıq degen sóz shıǵarmanı da, sol shıǵarmanıń namasın da ańlatadı»dep qosıqtı naması menen birge qaraydı.

Demek, qosıq xalıq arasında xalıqtıń ózi dóretken arzıw-ármanların jırlađan, súyip tıńlaytuđın, júreginen tereń orın alđan poeziyanıń xalıqlıq túri. Házirgi kúnde qaraqalpaq xalıq óziniń bay xalıq qosıqlarınıń ata-babadan miyras bolıp kiyatırđan jolın dawam etip otr. Qaraqalpaq dástúr qosıqları házirgi dáwirde de óz janrlıq, ideyalıq-tematikalıq baylıđı, atqarıwshılarınıń kóp túrliligi, kórkemlilik jaqtan ráńbáránligi menen xalqımızdıń búginge shekem

ózi menen birge alıp kiyatırǵan dástúriy xalıq poeziyasın bayıtıp, hár tárepleme tolıqtırıp atırǵan xalıq dóretiwshiliginiń belgili bir tarawı bolıp esaplanadı.

Bunday jırlar qorǵanıw maqsetinde jaratılıp, olardı jırlasa járdem beredi dep isengen. Bularǵa: «Bádik», «Gúlapsan», «Qamshılaw», «Jin-arwaq shaqırıw» - adamlardı hár qıylı keselliklerden emlew niyetinde jırlanǵan. Bunday aytımlardı atqarıwshılar ózine tán irǵaq penen atqaratuǵın bolǵan. Salt-dástúr jırlarınıń bir bólegi toy-merekelerine arnalǵan jırlar bolıp esaplanadı. Kelin túsirgende hám qız uzatılǵanda aytilatuǵın «Háwjar», «Toy baslaw», «Bet ashar» jırları búgingi kúnimizde de keńnen rawajlanǵan úrip-ádetlerimizdiń biri bolıp tabıladı. «Muń-sher» jırlarınıń da bir neshe túrleri bar. Bul jırlardıń da dóretiwshileri ápiwayı xalıq bolǵan. Sebebi eski zamannıń qısımınan awır kún keshirgen xalıq óz dártlerin, ashshı debdiwlerin qayǵılı nama irǵaǵı menen sırtqa shıǵarıp aytqan. Awır joǵaltıwlar, ayralıq dárti adamlardı bozlatqan.

Eldiń basında húkim súrip turǵan ádalatsızlıqlar hayal-qızlardıń muńayıwına, dárt shegiwine alıp kelgen. Mine usınday halatlar muń-sher qosıqlarınıń payda bolıwına sebeşhi bolǵan. Bular: «Joqlaw», «Sınsıw», «Kewil aytıw», «Esittiriw» jır qosıqları bolıp tabıladı. Házirgi zaman dástúr qosıqların sóz etkende onıń tiykarǵı dóretiwshisi hám onı alıp júriwshileri, atqarıwshıları haqqında sóz etiwdi talap etedi. Folklordıń barlıq janrları sıyaqlı dástúr qosıqlarınıń avtorı birinshi gezekte xalıqtıń ózi.

Dástúr qosıqları – bular xalıqtıń arzu-ármanların, úmit-tileklerin, pedagogikalıq, etikalıq-estetikalıq hám filosofiyalıq kózqarasların ózinde jámlestirgen, sonlıqtan da, ulıwma xalıq tárepi menen moyınlanǵan, xalıq arasında awızsha, keyingi dáwirde kóbinese zamanagóy saz ásbapları, ásbap úskenederi menen birge aytilatuǵın poeziya úlgileri bolıp tabıladı. Dáslebinde avtorı belgili bolsada, keyin ala olar xalıq arasına tez tarap, ulıwma xalıq múlkine aylanıp ketiwi múmkin.

Házirgi dáwirdegi qaraqalpaq xalıq dástúr qosıqlarınıń eń baslı ózgesheligi sonda, xalıqtıń ekonomikalıq, materiallıq hám ruwxıy rawajlanıwı, siyasiy kózqaraslarınıń tereńlesiw sebepli olardıń turmıs shınlıǵın súwretlewi ádewir tereńlesip, milliy oyanıwdı, ekologiyalıq mashqalanı, siyasiy-jámıyetlik kózqaraslardı sáwlelendiriwde úlken áhmiyetke iye bolmaqta.

REFERENCES

1. Айымбетов Қ. Халық даналығы. – Нөкіс: Қарақалпақстан, 1988. – Б. 492.
2. Айымбетов Қ., Кожуров О. Қарақалпақ әдебиятының түрлері // Қарақалпақстан әдебияты хәм искусствосы. 1939. – № 4-5 (38). – Б. 79-80.
3. Алавия М. Ўзбек халқ маросим қўшиқлари. – Тошент, 1959. – Б. 292.
4. Ахметов С., С.Баҳадырова. Фольклорлық терминлердің қысқаша сөзлиги. – Нөкіс: Билим, 1992.
5. Asqarova Z. “Folklor- etnografiya jámáátleri menen islesiw metodi” T. Fan ziyosi 2020
6. Axımbetova G. «Qaraqalpaq xalıq salt-dástúr qosıqları». Qaraqalpaqstan 2020